

Enkele bedenkingen bij de morele dimensies van het multiculturaliteits- en islamdebat

Ronald Commers ©

Das Fundament der irreligiösen Kritik ist: Der Mensch macht die Religion, die Religion macht nicht den Menschen. Und zwar ist die Religion das Selbstbewusstsein und das Selbstgefühl des Menschen, der sich selbst entweder noch nicht erworben oder schon wieder verloren hat. Aber der Mensch, das ist kein abstraktes, außer der Welt hockendes Wesen. Der Mensch, das ist die Welt des Menschen, Staat, Sozietät. Dieser Staat, diese Sozietät produzieren die Religion, ein verkehrtes Weltbewusstsein, weil sie eine verkehrte Welt sind. Die Religion ist die allgemeine Theorie dieser Welt, ihr enzyklopädisches Kompendium, ihre Logik in populärer Form, ihr spiritualistischer Point-d'honneur ihr Enthusiasmus, ihre moralische Sanktion, ihre feierliche Ergänzung, ihr allgemeiner Trost- und Rechtfertigungsgrund. Sie ist die phantastische Verwirklichung des menschlichen Wesens, weil das menschliche Wesen keine wahre Wirklichkeit besitzt. Der Kampf gegen die Religion ist also mittelbar der Kampf gegen jene Welt, deren geistiges Aroma die Religion ist.

Das religiöse Elend ist in einem der Ausdruck des wirklichen Elendes und in einem die Protestation gegen, das wirkliche Elend. Die Religion ist der Seufzer der bedrängten Kreatur, das Gemüt einer herzlosen Welt, wie sie der Geist geistloser Zustände ist. Sie ist das Opium des Volks. Die Aufhebung der Religion als des illusorischen Glücks des Volkes ist die Forderung seines wirklichen Glücks: Die Forderung, die Illusionen über seinen Zustand aufzugeben, ist die Forderung, einen Zustand aufzugeben, der der Illusionen bedarf. Die Kritik der Religion ist also im Keim die Kritik des Jammertales, dessen Heiligenschein die Religion ist.

Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, in: Marx-Engels Werke, Bd 1, 378.

1. Een appél

Het overkwam mij in september vorig jaar. Terwijl ik door mezelf werd verondersteld te werken aan het tweede deel van een boek, geraakte ik verwickeld in een openbaar debat zoals dat wordt genoemd. Aan de poorten van het Koninklijk Atheneum van Antwerpen, de beroemde middelbare school waar ik tussen 1957 en 1963 leerling was, was het tot protesten gekomen over het hoofddoekenverbod in de instelling. Een moslimgeestelijke leidde er kort het verzet tegen de maatregel. Hij werd weldra gesteund door een vrouwenbeweging en later ook bijgetreden door intellectuelen en academici. Mensenrechten, kinderrechten, godsdienstvrijheid, en multiculturaliteit, werden als argumenten ingeroepen. Ik distantieerde me van die laatsten en schreef een opiniestuk naar de krant *De Standaard*. Dat was op dinsdag 15 september 2009. De krant heeft het stuk nooit opgenomen. Ik had het ook aan een ruime kring van bekenden in het maçonnieke en academische milieu verspreid. Leden van de *Vooruitgroep*, een discussieplatform over Vlaanderen, België, Brussel-Halle-Vilvoorde, enz., ontvingen het van mij via e-mail. Ik lag mee aan de oorsprong van die groep, toen ik een jaar eerder had voorgesteld een anti-Vlaams-nationalistisch platform in het leven te roepen als tegenpool voor de *Gravensteengroep*. Als kosmopoliet en universalist blijf ik tegenstander van de

nationalismen en de particularismen, die schade en schande over de wereld en de mensen hebben gebracht en blijven brengen.

In mijn opiniestuk schreef ik onder andere:

Mensenrechten, kinderrechten, godsdienstvrijheid, daar gaat het toch allemaal niet om. Multiculturaliteit als grenzeloos respect voor de ander —zoals enkele academici argumenteerden— is mijns inziens al lang een niet meer te rechtvaardigen doodoener in deze goed uitgekende aanval op het Gemeenschapsonderwijs. Levensbeschouwelijke verscheidenheid —en juist ons Gemeenschapsonderwijs wordt daarmee weer opgezadeld— verdedigen ten koste van een meervoudige gemeenschap van mensen, gekomen uit vele windstreken en van vele gezindheden, dat is blind zijn voor georkestreerd fanatisme en wereldbeschouwelijke zotteklap.

Ik vroeg me in mijn tekst ook af of het eigenlijk wel degelijk ging om levensbeschouwelijke verscheidenheid en samenleven. Ik vond toen van niet, en ik ben niet van mening veranderd. Ik vervolgde in mijn tekst met (ik citeer):

Als leraar verzoek ik eerbiedig maar resoluut —naar de geest en de letter van mijn opdracht— de leerling aandacht te hebben voor de soorten kegelsneden (wiskunde), voor de slag bij Mohàcs (geschiedenis), voor het plateau van Condroz (aardrijkskunde), voor de subjonctif imparfait van avoir en être (Frans), en ik dring er derhalve op aan dat (hoofddeksels) worden bewaard voor de lesuren (hoofddoeken)ideologie. Ik gun het mijn leerlingen hun hoofddoekenvisioen aldaar, binnen het kader van die lesuren, diep en piëteitsvol te beleven. Het Gemeenschapsonderwijs —en juist alleen het Gemeenschapsonderwijs, de enige officiële pluralistische school— gunt zijn leerlingen die beleving van dat visioen (een opium naar mijn inzicht, maar dat doet er nu niet toe).

Wat is er nu eigenlijk zo problematisch aan dat een leerling die onderwijs wil genieten —wat de Gemeenschap in grootste openheid en met veel pedagogische inspanning aanbiedt en verzorgt— binnen de schoolmuren eens eventjes niet rondloopt met een hoofddeksel op zijn of haar kop? Wat is de essentie van het Gemeenschapsonderwijs? Toch wel onderwijs, zo neem ik aan. Onderwijs, voorbij alle opiumderivaten, maar in elk geval een degelijk onderwijs en wel omdat onderwijs —naar de geest en de letter van wat John Dewey, Ovide Decroly, en al die anderen, aan de basis hebben gelegd van de democratische school— ontvoogding van de mens betekent. Kennen de (hoofddekselverdedigers) die essentie en respecteren zij die essentie? Actieve verdraagzaamheid begint bij het respect voor het project van het Gemeenschapsonderwijs, en het recht op onderwijs legt plichten op aan al wie zich heeft ingeschreven in zijn instellingen. Het nakomen van plichten is naar de letter én de geest van actieve

verdraagzaamheid even belangrijk als het zich beroepen op rechten. Wie daar Mensenrechten wil bij inroepen kan dat mijns inziens perfect, maar zonder dat dit afbreuk zal doen aan het verplichtende van de rechten. Zonder plichten zijn er geen rechten. (...)

Hoe onverdraagzaam zal niet een meisje zijn —en juist alleen een meisje blijkbaar, want de jongens zijn ontslagen van hoofddeksels— dat een semi-religieuze (hoofddoek) belangrijker acht dan degelijk onderwijs? Willen zij dan niet leren? Kunnen zij de essentie vatten van wat het Gemeenschapsonderwijs aan degelijk onderwijs, voorbereiding op een succesvol beroepsleven en op de bemoedigende integratie in de samenleving, wil en kan verstrekken? Of vinden zij het jennen en stoken van een godendienaar belangrijker dan dit gulle en genadevolle aanbod. (einde citaat)

Eerlijk is eerlijk, zei Sancho Panza altijd tegen zijn baas, de roemrijke ridder Quijote, en ik zeg het ook hier. Vandaag zou ik niet meer die heftige taal gebruiken, maar aan de globale inhoud van mijn standpunt verander ik ook tot op vandaag geen letter.

2. Morele dimensies?

Dit alles overkwam mij, zoals ik zei. Daarmee wil ik duidelijk maken dat ik met de zaak niet echt bezig was tot dan. Niet lang daarna werd ik aangepakt door academici en collega's die me om mijn standpunt een "pretentieuze rechtse" en een "verlichtingsfundamentalist" noemden. "Een pretentieuze rechtse". "Een verlichtingsfundamentalist"? Wat zou dat toch kunnen zijn, zo vroeg ik me af als auteur van een drietal heel kritische boeken die over het Europese verlichtingsgebeuren gaan. Hadden zij mij, mochten zij mij hebben gelezen, verkeerd begrepen? Had ik niet juist bij herhaling geïnsisterd op het verdeelde van dat Europese verlichtingsgebeuren? Ik noem dat nu maar zo omdat ikzelf, naar het voorbeeld van mijn wijsgerige mentoren —Ernst Bloch, Henri Bergson, Georg Simmel en Vladimir Jankélévitch—, een procesdenker ben. Dus zeker geen toestandsdenker en geen essentiedenker. 'De Verlichting', dat is een bruikbare maar weinig adequate constructie van het menselijke verstand. Vreemd toch dus dat mensen mij voor een "fundamentalist" van 'De Verlichting' zijn gaan verslijten. Had ik niet al in 1991 gewezen op het ongelijk van een soort humanisme en heb ik niet recent, in 2008, over de ontstaansgeschiedenis van de vrijmetselarij gewezen op de verzwegen of veronachtzaamde oorsprong daarvan in de radicale reformatie en heterodoxe renaissancefilosofie?

Daar nederigheid de mens past, vroeg ik me af of mijn neo-multiculturalistische kritikasters niet eens een beetje gelijk konden hebben. Ben ik immers zelf niet in de periode van 1984 tot 1995 (om me daartoe te beperken) de auteur van een zevental publicaties waarin werd

geïmproviseerd op thema's als: het verdriet van het vooruitgangsgeloof, de onvermijdelijkheid van de multiculturaliteit (als opdracht), de wijsgerige grondslagen van een pluri-etnische maatschappij, en het gevaar van extreem-rechts in Europa (het thema van 'de bange blanke man').

Wat kon ik anders doen? Ik ben begonnen aan een persoonlijk gewetensonderzoek, als een echte in beschuldiging gestelde, als een "politiek incorrecte" die zich hoopt te kunnen rechtvaardigen voor "de rechtbank van de rede", naar het woord van Jean Meslier, de vroege 18de eeuwse atheïstische pastoor van Etrepigny.

Wat bleek uit dit onderzoek? Inderdaad, ik was er als een van de eerste bij in 1984 toen professor Albert Martens van de KUL ons uitnodigde —over de grenzen heen van de wereldbeschouwelijke verschillen, katholiek en vrijzinnig— na te denken over de problematiek van de "buitenlandse minderheden in Vlaanderen en België". Een door mij betwiste titel overigens, want ik kon me niet verzoenen met de juxtapositie van Vlaanderen en België, daar ik mezelf als Belg zie.

Uit de abstract van mijn bijdrage toen —een wel heel expliciete avant-première van wat br.: Pinxten veel later met de metafoor zebra zou omschrijven— kan ik citeren:

De organisatie van een pluri-etnische samenleving blijkt voor velen nog een droombeeld te zijn, zeker wanneer wij zien hoe de respectieve nationale staten tijd en middelen spenderen om wie als vreemdeling wordt beschouwd te controleren, te bewaken en te reglementeren. De vaststelling (van de aanwezigheid van buitenlandse minderheden) noopt ons allen (aldus filosoof Ronald Commers) om het idee van het wereldburgerschap opnieuw op kritische wijze te onderzoeken. (einde citaat, 1984-1985).

Ik bleef niettemin kritisch alert door een in het decennium 80 oprukkend postmodernistisch en 'culturalistisch' denken, gedeseemd met relativisme en particularisme, waarvan ik vandaag het meeste meen te kunnen terugvinden bij neo-multiculturalistische ideologen. Ik schreef in een bundel antropologische verkenningen (uitgegeven door Pinxten en De Ruijter, 1987) waarschuwend wat volgt:

Bestaat er nog ruimte voor een wijsgerig-antropologische fundering van het universalisme en cosmopolitisme en kunnen wij het emancipatiedenken uit de westerse geschiedenis vrijwaren voor / van een algehele scepsis?

Ik antwoordde in mijn uitgebreide bijdrage 'Ongelijktijdigheid als categorie van de menswording. Het verdriet van het vooruitgangsgeloof die vraag met een overtuigd ja.

Ik ontleende 'ongelijktijdigheid' aan de Duits-joodse filosoof Ernst Bloch. Die had voor de 2de W.O in enkele publicaties de idee ontwikkeld dat in het Duitse nationaal-socialisme een futuristische moderniteit samengaat met een nostalgische middeleeuwen (bloed, bodem, stam,, familie, ras, en natuurlijk

vrouw aan de haard). De terugslag —*backlash* zou men vandaag zeggen— van archaïsche achterlijkheid in ultramoderniteit (moderniteit gesymboliseerd door de eerste lange afstandsraketten die, 1944, in Antwerpen mijn grootoom, achter-achterneef en achter-achternicht laf hebben gedood), dat is wat Bloch “ongelijktijdigheid” noemde. “Ongelijktijdigheid”: een verschijnsel van een uit zijn voegen gerukte mondiale samenlevingsontwikkeling, toen in 1933 nazi-Duitsland, en ongeveer gelijktijdig tussen 1929 en 1938 in Stalins Groot-Rusland, met telkens weer die bizarre en ontwrichtende samenvoeging van ultramoderne technieken en achterlijke denkbeelden en voorstellingen over mens en wereld. Ik ga hier en nu de oefening niet doen, maar probeert u die “ongelijktijdigheidstelling” eens uit op gevallen als: de Algerijnse moslimfanaten, Amadinejad, de Taliban, de Saoedische prinses, de sjeiks van de Golfstaten, Tariq Ramadan, en ja waarom niet op Sarah Palin en George W. Bush.

Bijna 23 jaar geleden schreef ik in dit artikel besluitend het volgende:

De ‘ongelijktijdigheid’... ontdoet ons niet van de specifieke en anticipatieve betekenis van de rationele, kritische zingeving, noch van de idee ener menselijke autonomie en van een breed opvoedingsideaal dat blijft uitgaan van de mondigheid van de burgers. Op dit punt moet mijn besluit heel anders blijven dan dat van de multiculturalisten (toen was dat de Noord-Amerikaanse socioloog, Immanuel Wallerstein) die geneigd zijn (was) de zingeving van de mondigheid als een opium van de baan te schuiven. (Einde citaat)

Wat zich tussen de 15de eeuw en de 19de eeuw in heel Europa van Oeral tot de Atlantische Oceaan had voorgedaan, werd nog uitvergroot herhaald tussen de 19de eeuw en nu. Nauwelijks minder dramatisch.

Niet ten onrechte hebben onderzoekers erop gewezen hoe de externe regulering van het menselijk gedrag in sociaal verband werd vervangen door de interne regulering van dat gedrag. Externe regeling staat voor een door de sociale groep of omgeving —de christelijke gemeenschap, de oemma, of wat dan ook— opgelegde dwang aan de hand van regels en gewoonten die in een canon zijn gegoten. De interne regeling staat voor een door individueel bewustzijn opgelegde dwang aan de hand van verstandelijk te overwegen beginselen.

Men kan instemmen met die maatschappijkritische onderzoekers, wanneer zij dit laatste opnieuw in gevaar zien gebracht door een met de modernisering stoer en hecht verbonden ontplooiing van de massacultuur. Die massacultuur steunt op de media en de geestesvervlakking via diepe manipulatie van meningen en de onophoudelijke recuperatie van dissidente cultuuruitdrukkingen. Ook hier is weer een “ongelijktijdigheid” aan de gang. Wat ongenueanceerd de liberale democratische westerse cultuur wordt genoemd, is soms niet veel meer dan een vervlakkende massacultuur, die al

tussen de 2 wereldoorlogen door José Ortega y Gasset werd te kakken gezet in zijn beroemde boek: *La rebelion de las masas (De Opstand der Horden)*¹.

In 1991-2 werd ik opnieuw door collega Albert Martens van de KUL gevraagd medewerking te verlenen aan een colloquium over de “gezichten van het hedendaags racisme”. De openingspeech werd door toenmalig Koninklijk Commissaris voor het Migrantenbeleid, mevrouw Paula D’Hondt-Van Opdenbosch, gehouden. Zij was het ook die in 1991 mee aan de doopvont had gestaan van de door mijn vrienden in het leven geroepen sociaal-politiek platform *Charta 91*, waaraan ikzelf in de aanvang actief meewerkte. Ik nam voor mijn bijdrage aan het colloquium, en later aan de publicatie die erop volgde, als motto een frase van de Urugyaanse schrijver Eduardo Galeano:

Je ne suis pas de ceux qui croient aux traditions qui ne sont que traditions: je crois aux héritages qui multiplient la liberté humaine pas à ceux qui l’enferment.

Ik schreef toen wat volgt:

Ik wil aansturen op een verduidelijking van de waardengeladen begrippen ‘intercultureel’ en ‘multicultureel’. (...) Dat zijn neologismen (zoals ook interculturaliteit en multiculturaliteit) om een samenleving te karakteriseren (...) Als zodanig zijn het abstracte en theoretische constructies (...) ontstaan in een maatschappelijke ‘strijd’ van verhalen over ons sociaal leven en onze cultureel-politieke bestemming. (einde citaat).

In die bijdrage ging ik het verst in een multiculturele retoriek mee. Ik onderwierp de argumenten van de tegenstanders van de wenselijke multiculturele samenleving aan een tegenproef. Hoofdzakelijk had dit alles betrekking op de relatie allochtonen en autochtonen binnen het kader van migratie en asiel. En dus zeker niet op de daarmee te relateren godsdienstige voorstellingen. Maar toch. In het gewetensonderzoek dat ik mezelf oplegde en opleg, moet ik toegeven dat ikzelf ‘multiculturaliteit’ verdedigde als een normatieve optie. Ik bedoel: als iets nastrevenswaardig².

Ik was toen van mening dat ‘multiculturaliteit’ een open politieke en ethische opdracht is, en dat vind ik vandaag ook nog³. Multiculturaliteit dus als een nastrevenswaardige zaak, maar onder voorwaarden, voorwaarden die opschortend zijn. Het betreft voor mij een goed overwogen multiculturaliteit in het perspectief van een samenleving van wereldburgers. Niet vanzelfsprekend en niet onproblematisch, implicerend de “verplichting aan de instellingen als een essentiële voorwaarde”⁴. Voorwaarden omdat het proces van het wereldkapitalisme heeft geleid en nog voortdurend leidt tot het scheppen en verscherpen van structurele ongelijktijdigheid waarbij het archaische verleden in het heden terugslaat, en dat terwijl het ‘anticipatieve’ heden —wereldburgerschap en universaliteit— al aanwezig was in een archaische verleden⁵.

Toen ik in 1992 in het door Els Deslé en Albert Martens uitgegeven boek *Gezichten van het hedendaags racisme* (uitgave VUBPRESS) schreef: “Wij zijn de laatste decennia (van de 20ste eeuw) geconfronteerd geweest met een afbraak van het verantwoorde en geïnformeerde burgerschap”, dan had ik er geen weet van dat dit ook wel eens zou kunnen worden toegepast —gezien de klaarblijkelijke malaise van de multiculturaliteit, want daarin ben ik het met Wim van Rooy eens— op onze situatie vandaag. Immers de ‘beschaving’ —als we toch dit woord willen gebruiken, en waarom niet— is geen machine, zoals Ico Maly in zijn recente publicatie à la Norman Finkelstein betoogt. Zij is een proces. Een proces van ongelijke tijden. Een proces van achterlijkheid, van gewild archaïsme, maar ook van opgefokte en dwaas gecultiveerde moderniteit. Helaas, meer dan goed is voor de mensheid, een proces van dom verheerlijkte techniek om de techniek. En dat alles in de snelkookpan *melangé*, door elkaar geklutst. De kooppan van het wereldkapitalisme.

Wat ik in 1992 schreef, zou ik dat vandaag nog volhouden?

De multiculturaliteit als ethisch-politieke opdracht impliceert de uitwerking en beklemtoning van de notie van het verantwoord en geïnformeerd burgerschap.

Misschien toch wel, maar met het besef dat het geen aangename en geen evidente taak is. Als de wereld de context is, zoals ik in 1994 nog eens schreef, en de culturen de werkplaatsen —aangenomen dat we met zekerheid zouden te weten komen wat ‘de culturen’ zijn— dan is er veel werk op de werkvloer van die werkplaatsen.

Ach, metaforen nietwaar. Zebra’s, werkplaatsen als culturen of omgekeerd. Wat de academie al niet uitvindt om lucht te geven aan wat narigheid.

3. Debat?

Laat ik mijn diep christelijke gewetensonderzoek —ik als kind van een vrijzinnige leefwereld— nu maar trachten af te ronden om eindelijk terug te keren tot wat mij najaar 2009 overkwam: het debat over het dragen van hoofddoeken vanuit godsdienstige overtuiging in het Gemeenschapsonderwijs.

In dit debat verdedigde ik als positie:

Actieve verdraagzaamheid begint bij het respect voor het project van het Gemeenschapsonderwijs, en het recht op onderwijs legt plichten op aan al wie zich heeft ingeschreven in zijn instellingen.

Mij ging het alleen maar om een hoofddekselkwestie *binnen het kader van de pluralistische school*. Het ging mij niet om de hele openbare ruimte: straat, bioscoop, theater, apotheker, supermarkt, voetbalstadion.

Debat? Ja, de laatste twintig jaar is de samenleving hier te lande geconfronteerd met een nieuw gegeven, of beter, een gegeven dat nieuwe proporties heeft gekregen. Op wereldschaal doet zich overigens iets

dergelijks voor. Men kan er niet onderuit dat in die twintig jaar —na de ‘Val van de Muur’— het dispuut over multiculturaliteit —wenselijk of illusoïr, dat doet er nu niet toe— allengs meer wordt belast met de beoordeling van ‘de islam’. Een containerbegrip waar blijkbaar noch vriend of sympathisant, noch tegenstander zich van kunnen losrukken. Het debat over godsdienstige hoofddeksels in officiële, ambtelijke openbare ruimten is daar slechts het topje van de ijsberg van. Of men het nu wil of niet: het gaat altijd ook over ‘de islam’. En als het over ‘de islam’ gaat, dan betreft dat stevast ook de *Koran*, ‘het boek’.

In de kerstperiode was de islamitische voorganger, Nordine Taouil, uitgenodigd in de studio van ATV (de Antwerpse regionale zender) voor een gesprek. A propos, hij droeg bij deze geen fez, dat het hoofddekselsymbool is van zijn godsdienstige waardigheid. In de nieuwsuitzendingen over het Koninklijk Atheneum, waar hij opvallend figureerde, was dat wel het geval. Toen de immer beminnelijke nieuwsanker de man vroeg hoe en waar hij een godsdienstige opleiding had genoten, antwoordde de voorganger openhartig dat hij hogere studies in godsdienst had genoten in Saoedi-Arabië, in Syrië, enz. Ik had daar spontaan (en dus eventjes ondoordacht) vragen bij: Saoedi-Arabië, het centrum van het wahabisme (maar daarover een andere keer meer); Syrië, het land met een dynastieke Assad-dictatuur.

Maar die oprisping mijnerzijds nog even terzijde: zo gaat het blijkbaar altijd weer met de openbaringsgodsdiensten. Helder zijn ze blijkbaar nooit. Het gereveleerde woord moet diep ingestudeerd worden, uitgelegd door bekwame voorgangers en voorgangers van voorgangers. De simpele gelovige kan er ternauwernood wat van begrijpen? Maar hij en zij draaien wel op voor het heilige respect voor de praktijken, gebruiken en geloofspunten die enkele keren per dag moeten worden ‘opgezegd’.

Zelfs een notoir en moedig voorstander van de Franse lekenstaat, vijand van de dracht van hoofddeksels, niqabs en boerka’s, een uitmuntend vertaler van de *Koran* naar het Frans (in een knappe recente uitgave van Fayard, 2009), Malek Chebel, zegt al op de eerste pagina van zijn ‘Introduction’:

Tous ceux qui maîtrisent la langue arabe savent qu’il est extrêmement difficile de comprendre le Coran....

Als *statement* kan dat tellen. Zelfs voor Arabisch sprekenden is het begrijpen van de tekst van de *Koran* een hele klus. Wat met de vele honderdduizenden —die zich moslim en moslima noemen— die *niet eens* het Arabisch meester zijn, en in de koranscholen de tekst gewoon van buiten leren zonder er de letterlijke en metaforische betekenis van te begrijpen (Afghanistan, Turkije, Centraal-Aziatische natiestaten, Indonesië, West-Europa, Oost-Europa)? Op wie en op wat vallen die dan terug voor hun zingeving, voor dat wat de islamapologeten noemen (cf. H. De Ley, Sami Zemni): “het is de islambeleving die telt!”? Hoe ernstig kan men dit dan nemen? Waarom moet

ik mij allereerst om de ‘beleving’ van godsdienstige mantra’s en vooroordelen met empathie bekommeren?

En het zij nogmaals gezegd, wij maken onszelf niets wijs wanneer wij menen dat om de *Koran* —‘het boek’ dat het laatste der boeken is— nogal wat debatten gaan die uiteindelijk ook betrekking hebben op “onze multiculturele samenleving”. De islamapologeten vinden dit een verwerpelijk standpunt, maar zij geven mij daarvoor geen overtuigende argumenten. Steeds weer staat dit ondoorgrondelijke boek centraal, wanneer er over ‘de islam’ wordt gediscussieerd. Eigenlijk is dit door de aard van ‘het geloof’ (= ‘de onderwerping’, of ‘de overlevering’) onontwikkbaar.

Met enkele stipulaties. De lezer van de Nederlandse vertaling van de *Koran*, van de hand van J. H. Kramers (bewerkt door Asab Jaber en Johannes Jansen), weet dat geen soera (hoofdstuk of wat daar voor moet doorgaan) zonder een uitleg blijft, meestal in de *Tafsir* (exegese) van *al Galalayn*, de twee Jala’s, Arabische tekstuitleggers van de 15de en begin 16de eeuw. Ook Jansen zegt in de eerste regel van zijn ‘Inleiding’: “De *Koran* is een moeilijk boek.”. In de 10de eeuw bracht die moeilijkheid van het begrijpen van de tekst, de geleerde Al-Tabari al tot een omvangrijke commentaar. Annemarie Schimmel, de Duitse arabiste en oriëntaliste, spreekt in haar inleiding tot de Max Henning vertaling van de *Koran* naar het Duits van dertig banden commentaar. Diezelfde Schimmel, tussendoor gezegd, noemde de Iranese fatwa tegen Salman Rushdie “begrijpelijk”. Haar enthousiasme voor de *Koran* voert haar probleemloos voorbij een dramatische relativering (ik citeer haar in vertaling uit diezelfde inleiding tot de Max Henning *Koran*):

Zoals de *Koran* door de eeuwen heen, grondslag van elke religieuze en filosofische oriëntatie, onovertroffen bron van symbolen voor mystiek en poëzie, altijd opnieuw gegarandeerde troost voor miljoenen gelovigen is geweest —*ofschoon zij zijn woorden helemaal niet begrijpen*—, zo kunnen we ook zijn betekenis voor de beeldende kunst niet onderschatten. (mijn cursivering)

Nogmaals dus: “ofschoon de gelovigen de woorden van de *Koran* niet kunnen begrijpen...”

Ik bedenk daarbij het volgende. Die studies van de Antwerpse voorganger in Ryad en Damascus zullen dus wel hoogst nodig geweest zijn. Of zij uitsluitel hebben gegeven, durf ik niet te veronderstellen. Het is zo moeilijk toch dit ‘geopenbaarde’ te begrijpen. Voor een “verlichtingsfundamentalist”, zal de lezer zich afvragen. Jazeker, want zo’n mens leeft toch in de vooroordelen van een gefantaseerde redelijkheid, ten prooi aan de waan van een klunzig verstand. Maar is het dan alleen maar zo moeilijk voor die door de islamapologeten gecreëerde ingebeelde vijand: “de verlichtingsfundamentalist”? Zeker niet. Het begrijpen van het ‘gereveleerd woord’, dat vanuit de hemel in ’s mensen bestaan is komen binnenvallen — ‘inbreuk’ in hun bestaan als het ware zoals de moslimgelovigen verplicht zijn aan te nemen— moet een enorme klus zijn. Ten ware dat met een bekende

ombuiging zou worden gezegd dat dit ‘woord’ vanuit den hoge juist zo moeilijk is —boven ’s mensen verstand eigenlijk— omdat het precies uit den hoge komt. Bewijs van zijn onovertroffen *majesteit*. Waar dan precies de “beleving van de islam” mee te verbinden is. Ja, zo heeft de ‘ware gelovige’ altijd gelijk.

Alle gekheid op een stokje: dit *is* het nieuwe gegeven, waardoor het debat over multiculturaliteit vandaag zijn nieuwe en scherpe kanten heeft gekregen. Voortdurend gaat het de laatste twee decennia om de kleine feiten —zoals hoofddoeken, zwembaden, apothekerskruisen, baldadigheid in de scholen, in de wijken en in de hospitalen, preken in de gebedshuizen, sinterklazen— die zich vanuit een mondiaal perspectief bij de grote feiten voegen: zoals 9/11, de fatwa tegen Salman Rushdie, het voltrekken van doodstraffen in Saoedi-Arabië, het door Tariq Ramadan verdedigde moratorium op de steniging van de vrouwen, etc. Wie houdt nog de doodsteller bij van de islamgebonden interreligieuze moordpartijen in Bagdad, Afganistan en Iran? Honderden per week, de gewelddadige dood kwistig gezaaid tussen de broeders en de zusters van de oemma. Want daar gaat het toch om. Zusters en broeders?

“Islam bestaat niet als zodanig, het is een containerbegrip.”

Dat heb ik de laatste maanden veel gehoord. Sami Zemni kon daar ook niet omheen toen hij zijn boek schreef: *Het Islamdebat*. Onmiskkenbaar, ook voor die onderzoeker, die graag de mantel van de “islambashers” uitveegt, is het spreken in termen van “de islam” onvermijdelijk. Het is de contradictie *in libris*, van zijn al bij al moedig boek.

Er is een debat, daar heeft Zemni overschot van gelijk in (maar op een andere manier dan hij concludeert), en dit debat gaat niet over Godfried Danneels of over Joseph Ratzinger. Het gaat niet over Albert Guigui, opperrabbijn van de Belgische Israëlitische gemeenten ⁶. Het debat gaat wel degelijk over islamgebonden fenomenen. Het debat gaat over de mogelijkheid ener coöperatie —ik tracht het woord ‘integratie’ te vermijden, want daar zijn de neo-multiculturalisten heel allergisch aan— van deze monotheïstische godsdienst in de westerse democratieën, die met het verzamelwoord “islam” wordt aangeduid. Het gaat over de “ongelijktijdigheid” van het islamisme in een globaliserende wereld. Ook voor Zemni, getuige voetnoot 14 op pagina 38 van zijn boek, waar een hoop dissidente moslimauteurs worden genoemd. In voetnoot, niet in de hoofdtekst, zoals ik zou hebben verwacht.

Schimmel, de in 2002 overleden Duitse arabiste-oriëntaliste, zegt het duidelijk genoeg:

So gründet sich das islamische Leben in allen seinen Äusserungen auf den Koran...

Op die manier fundeert het islamitisch leven zich in al zijn uitingen op de Koran

En deze voor de neo-multiculturalistische ideologen onverdachte bron, mevrouw Schimmel, voegt daaraan toe:

Vielerlei mit dem Koran getriebene Praxen streifen schon an Magie. Die macht des göttlichen Wortes ist für den Muslim wirksam, *ob er sie verstehe oder nicht...*

Meerdere praktijken die via de Koran worden uitgevoerd berusten op magie. De macht van het goddelijke woord is voor de moslim werkzaam, *of hij daar nu iets van verstaat of niet...*

Eerlijk is eerlijk, zou Sancho Panza hebben gezegd: dat geeft te denken en het lijkt mij bestanddeel —onoverkomelijk en haast fataal— van wat Zemni, niet ten onrechte dan bedoelt met ‘Het Islamdebat’. Of om het anders te zeggen: er is wat met die ogenschijnlijk zo ondefinieerbare en schijnbaar zo innerlijk gedifferentieerde godsdienst van moslims.

4. Moeizame de weg

Naast mijn moeizame lectuur van de verschillende *Koran*-vertalingen, waar ik me in de voorbije jaren toe dwong en vooral de voorbije drie maanden opnieuw toe verplichtte (Kramers, Henning, Chouraqui, Chebel), werd mijn aandacht gewekt door een boek van Eildert Mulder en Thomas Milo, twee arabisten-journalisten, auteurs van het in 2009 uitgegeven: *De omstreden bronnen van de islam*.

Het paste in mijn uitdijende lectuur over en omtrent de islam. Dit laatste onder andere als gevolg van het lezen van Wim van Rooy's recente publicatie (2008), *De malaise van de multiculturaliteit* (ACCO Leuven)⁷.

Tegelijk met het boek van Mulder-Milo zat ik te lezen in de Nederlandse vertaling van de *Koran* gemaakt door J. H. Kramers (in de vermelde bewerking van Asad Jaber en Johannes J. G. Jansen). Ik confronteerde de aldaar vertaalde teksten met de opmerkingen die ik kon lezen in het Mulder-Milo boek. De koranvertaling van F. Leemhuis heb ik niet geraadpleegd. Engelse vertalingen van het boek heb ik evenmin geraadpleegd (tot nog toe). Maar dus wel één Duitse (Max Henning) en twee Franse (Chebel en Chouraqui).

Het Mulder-Milo boek steunt op wat ik een ‘reis’verslag wil noemen door de revisionistische islamologie / islamistiek. Die heeft als wetenschappelijk onderzoeksgebied haar wortels in de 19de eeuw. Voorop staat de Hongaar Ignàz (Ytzhak Yehoedi) Goldziher, en natuurlijk ook het voorzichtig kritische werk van de grote Duitse islamoloog, Theodor Nöldeke, *Geschichte des Quràns* (in twee delen opnieuw uitgegeven in de reeks *Elibron Classics*, in de bewerking van Friedrich Schwally, Leipzig 1919). Beide auteurs heb ik mij de moeite getroost te lezen. Geen sinecure, maar het moest.

Nöldeke's boek werd op het einde van de 19de eeuw uitgegeven, en aan Ignàz Goldziher en aan de Nederlandse islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje (overleden in 1936) opgedragen. In Duitsland is er ook Karl

Vollers die al in 1906 argumenteerde (*Volksprache und Schriftsprache im alten Arabien*) dat de *Koran* oorspronkelijk in de volkstaal van West-Arabië werd geschreven. Implicatie is dat de *Koran* een mensenboek is, dat zoals alle mensenboeken een collectief van auteurs veronderstelt, en dat bijgevolg dit mensenboek onderhevig is geweest aan een historisch redactieproces. Uit mijn raadpleging van zijn werken, weet ik dat Tariq Ramadan hier al niet langer kan volgen.

Maar verder dan bijv. Goldziher, Snouck, Nöldeke en Vollers in hun onderzoek zijn gegaan —of konden gaan—, hebben hedendaagse Duitse oriëntalist en islamologen werk gemaakt van een kritisch-historische, linguïstische, numismatische, godsdiensttheoretische, en vergelijkende cultuurantropologische kijk op ontstaan en ontwikkeling van de islam⁸.

Mulder-Milo gaan op al die auteurs en hun werk uitvoerig en dat is geenszins onbelangrijk. Het is nodig om de onwaarachtige stelling van Edward Said te ontkrachten, verdedigd in zijn bij de neo-multiculturalistische ideologen als bijbel erkend boek: *Orientalism*. Kort gezegd komt Suids stelling op het volgende neer: de in het westen gevoerd onderzoek naar islam en islambeschaving is een uiting van een sociaal-politieke keuze ten voordele van het westen en het is dus weinig meer dan een manifestatie van zelfbevestiging, of nog sterker, van ideologische en politieke dominantie. Van een echte en waardige interesse in het niet westerse cultuurgoed is geen of nauwelijks sprake.

Onbetamelijk is die stelling van de ‘stichtende meester’ van wat sinds enkele decennia bekend staat als postkoloniaal wetenschappelijk onderzoek. Alleen al het voorbeeld van de Hongaar Goldziher bewijst het tegendeel. Er werd in de revisionistische kringen, waar Mulder-Milo het over hebben, op gewezen dat Said nooit kennis heeft genomen van de Duitstalige bronnen, gewoon omdat hij geen Duits kende.

Mocht dat waar zijn, dan hebben we mijns inziens hier nog eens een tragisch voorbeeld van een Anglo-Amerikaanse myopie: zij lezen alleen binnen de enge kring van de Engelstaligen. Said heeft het grootste gedeelte van zijn goed afgeschermd leven in de knusse academische wereld van de Verenigde Staten doorgebracht. Wie in het leven van Goldziher, de Hongaarse jood —als ik zo identificerend zou kunnen spreken, want de man was zelf een overtuigende Hongaarse nationalist en derhalve ook een antizionist—koloniale sentimenten, houdingen of handelingen wil terugvinden moet zich in intellectuele Houdinibochten wringen die hem of haar fataal de geestelijke gezondheid kosten. Iets dergelijks kan worden gezegd van Snouck en zeker ook van Nöldeke.

Terloops. In zijn artikelenreeks ‘The Jewish Discovery of Islam’ (ook verschenen in een ter ere van Bernard Lewis samengestelde boek: *The Jewish Discovery of Islam*, Tel Aviv, 1999), geeft Martin Kramer nog tal van andere voorbeelden van ‘nonkoloniale’ denkers —aan Said en de zijnen blijkbaar volslagen onbekend (en onbekend is in die hoek zeker ook ‘onbemind’) —

die islam, *Koran*, en de islamitische beschaving heel begrijpend, ja zelfs *participant observational*, hebben benaderd.

Wat hierbij stellig opvalt is dat de vele voorbeelden van Kramer personen betreffen uit Duitsland, Centraal- en Oost-Europa. Ik noem er enkele: Paul Kraus (Praag), Franz Rosenthal (Berlijn, later de VS), Richard Walzer (Berlijn, later de UK), Ernst Herzfeld (Celle, Duitsland, later de VS), Josef Horovitz (Lauenburg, Duitsland, later Jeruzalem voor het ontstaan van Israël als natiestaat), Leon Bakst (Lev Samoilovich Rosenberg; Grodno, Belorussia, Wit-Rusland), Friedrich Wolf (vader van de Oost-Duitse meesterspion Markus Wolf; vader Wolf die in de *Great War* aan het front in Vlaanderen aan Duitse zijde vechtend, een toneelstuk schreef over Mohammed, een verheerlijking van de profeet), Leopold Weiss (Lemberg / Lvov, Oekraïne, die uiteindelijk als antizionist moslim werd onder de naam van Mohammed Asad, vader van de culturele antropoloog Tallal Asad), Leo Ary Mayer (uit Stanislav in Oostenrijks Polen, en later directeur van de School of Oriental Studies in Jeruzalem, eveneens voor de stichting van de staat Israël), Samuel Stern (Hongarije andermaal, later Jeruzalem voor de stichting en daarna Oxford UK), Shlomo Dov Goistein (Burgkuntstadt, Duitsland, later Jeruzalem voor de stichting), Eliyah Ashtor (Eduard Strauss, Wenen, zionist en specialist sociale en economische geschiedenis van de islam, met de klemtoon op *social change*), Gabriel Baer (Berlijn, later Haifa en Jeruzalem voor de stichting; eveneens gespecialiseerd in een dynamische studie van moslim gemeenschappen en daarbij tegenstander van wat men dan als traditioneel oriëntalistiek zou kunnen beschouwen). Op de een of andere manier zijn al deze mensen —en ik laat de Franse onderzoekers van joodse origine nu even buiten beschouwing, de bekendste van hen is Maxime Rodinson— de intellectuele kinderen van de Hongaar: Goldziher.

En ofschoon Said op drie plaatsen in zijn hiervoor vermeld werk mondjesmaat —monkelend bijna— verwijst naar die grote Hongaar, blijft hij —zonder diepgaande studie blijkbaar van diens oeuvre— bij zijn opvatting dat er toch steeds een sfeer van geestelijke en culturele dominantie over zijn opvattingen ligt, kortom dat de oriëntalist en islamoloog Goldziher eigenlijk slechts een slachtoffer was van Saids 'orientalisme'. Bij Said is het altijd hetzelfde: wat moet worden bewezen is al verondersteld en wat verondersteld wordt is ook al bewezen. Opperuimd staat netjes.

De zgn. postkoloniale ideologen praten hem geduldig na. Desnoods kunnen zij zich beroepen op de *captatio benevolentiae* van de meester zelf (ik citeer):

Nevertheless there is a possibly misleading aspect to my study, wehre, aside from an occasional referenceI? Do not exhaustively discuss the German (sic!) developments after the inaugural period by Sacy. Any work that seeks to provide an understanding of academic Orientalism and plays little attention to scholars like Steinthal, Müller, Becker, Goldziher, Brockelmann, Nöldeke —to mention only a handful (sic!)— needs to be reproached, and I freely reproach myself. I

particularly regret not taking more account of the great scientific prestige that accrued to German scholarship by the middle of the nineteenth century..... (in de Penguin Modern Classics-uitgave, *Orientalism*, p. 18)

Hiermee heeft Said, de goeroe van de postkoloniale denkers en van de neo-multiculturalisme ideologen, zelf een niet onbeduidende kritiek op zijn werk geformuleerd. Zijn stelling deugt niet, maar in de bijna 400 pp. die in zijn beroemd boek volgen op de geciteerde passage, wordt er verder lustig op los geranseld. Suids credo wordt als rijstap door zijn West-Europese evangelisten in de academie kritiekloos verspreid aan de goedgelovigen.

Nu wil ik hier zeker niet mee zeggen dat er niks mis zou zijn met bepaalde westerse visies op de Levant, het Midden-Oosten, de Kaukasus en Centraal-Azië. Uiteraard zijn er grote mankementen in die visies. Myopie en christelijke vooringenomenheid hebben een rol gespeeld. Dat laatste is nu precies voornamelijk al vanaf de 19de eeuw door Centraal- en Oost-Europese —Duitse, Hongaarse, Slavische— oriëntalisten onder kritiek gesteld. Spijtig misschien voor wie het vanuit anti-zionistische antipathieën en Palestijns-nationalistische visies wil bekijken (ook hier met de Egyptisch-Palestijnse Noord-Amerikaan Edward Said als voorbeeld): het gros van *die* oriëntalisten had een Joodse oorsprong. Ignàz —Ytzhak Yehoedi— Goldziher, nogmaals hij, staat voor hen allen symbool.

Bij raadpleging van de literatuur terzake —o.a. het monumentale *Geschichte des Qurâns* van Nöldeke— komt een wat ander beeld op de proppen. Hier is een voor de neo-multiculturalistische ideologen wat onplezierige invloed van Goldziher en Snouck wel degelijk te bespeuren. Die invloed is zeker niet imperialistisch, koloniaal, westers triomfantelijk. Centraal-Europese intellectuele joden —het kruim van de Europese intelligentsia, zoals we weten— hadden wel wat beters te doen dan een West-Europees triomfalisme op cultureel, politiek én sociaal vlak te belijden. Zoals hun grote voorganger Moses Mendelssohn waren zij doorgaans —gelukkig niet altijd— uitgesloten van universiteiten, openbare ambten, culturele verenigingen. Heinrich Heine moest in Parijs gaan leven en sterven, en ofschoon aanbeden door Bismarck, Nietzsche en Wagner, toch wilde Duitsland —zijn Duitsland— van hem niet.

Ter herinnering: in Duitsland werd al tegen het einde van de 19de eeuw het graf van de joodse ‘nationaliteit’ —een nationaliteit over de grenzen heen van staat en ras— bereid. Het heeft een der grootste intellectuelen uit die Duits-Joodse geschiedenis tot de ook voor ons vandaag indringende woorden gebracht:

Zij die vandaag tekeer gaan tegen de idealen van de rede en van de individuele vrijheid en door middel van brutaal geweld de zwakhoofdige staatslavernij willen doorvoeren, zien in ons terecht een onverzoenlijke tegenstander. De geschiedenis heeft ons met een zware strijd opgezaald. Maar zolang wij de dienaren blijven van de

waarheid, de gerechtigheid en de vrijheid, zullen wij niet alleen blijven voortbestaan als een van de oudste cultuurvolkeren, maar zullen wij, zoals eeuwen her, door productieve arbeid waarden genereren die tot de veredeling van de mensheid bijdragen⁹.

Aldus Albert Einstein, in 1935. Een “verlichtingsfundamentalist”?

Eerlijk is eerlijk, ik sta met Einstein en met de moedige, Leiser Zamenhof (cf. diens ‘homanarismo’). Dienaar zijn van de waarheid, van de gerechtigheid en de vrijheid, voorbij de staatsslavernij die wordt bekleed met godsdienst en mythen allerhande —Mohammed, de vier Kaliefen, het miraculeus neerwaarts stromen van de tekst van de *Koran* uit de ondoorgrondelijke hemel, het paradijs met vijgen, druiven of met maagden— en voorbij de ideologie der neo-multiculturalisten, hierbij de enge Said achterna.

Maar laat ik duidelijk zijn. De hier door mij gevolgde moeizame weg is niet alleen nodig om de ‘occidentalistische’ vooringenomenheid van mensen als Said en de postkolonialistische ideologen van antwoord te dienen¹⁰. Er is nog een tweede belangrijker reden, waar ik zopas nog heb op gezinspeeld. Als de islam dan al niet bestaat, en een uitvinding is van bevooroordeelde westerse geesten met een politieke imperialistische agenda, dan zou het wellicht ook kunnen dat het centrale punt uit het moslimgeloof volkomen op losse schroeven komt te staan. Te weten: de basistekst, de *Koran*, is niet meteen (of op 23 jaar) vanuit den hoge neergedaald, rechtstreeks woord van de Allerhoogste, uniek en afsluitend geopenbaard aan één mens, die daarmee de laatste der profeten werd. De uniciteit komt daarmee ten val.

Ook in deze materie is het werk van de Duitse, de Centraal- en Oost-Europese islamologen en oriëntalisten doorslaggevend, Goldziher op kop. De *Koran* is het resultaat van een lang redactieproces. Ergo: hij is, zoals alle andere godsdienstige teksten, een *patchwork*, over vele decennia, ja zelfs eeuwen, van redactie geleidelijk ontstaan. Of naar de titel van Muldert-Milo’s boek: de koran heeft een lange ontstaansgeschiedenis.

In de internetnotities van naar mijn gevoel en inzicht een islamapologeet, Herman De Ley, lees ik de volgende verbazingwekkende zinnen:

De hoofdstroming binnen de westerse islamkunde heeft de grote lijnen (van de islamitische historiografie) altijd aanvaard, maar de laatste decennia is zij door een zgn. revisionistische school volledig in vraag gesteld. Vanuit religieus oogpunt, echter, is die vraag niet relevant: de islamitische historiografie vormt een wezenlijk bestanddeel van het geloof van de moslim.

De laatste decennia zou, zo meent De Ley, die zgn. geschiedschrijving in vraag gesteld zijn. Dat is vreemd, omdat reeds veel vroeger twijfels bestonden over leven en werk van de genaamde Mohammed en over het ontstaan van het boek. Mohammed wordt slechts hooguit vier, misschien zelf minder, in de *Koran* genoemd. En de biografieën over de profeet zijn ten vroegste 130 jaar na zijn veronderstelde dood geschreven, enkele zijn zelfs

300 jaar na die vermeende dood de wereld ingestuurd. Dat geeft stellig te denken.

De Ley's gebruik van het adjectief "zogezegd", toegevoegd aan de uitdrukking 'revisionistische school', geeft eveneens te denken. Met dit revisionisme wordt bedoeld: de school van islamonderzoek (vooral in Duitsland, maar ook in de moslimwereld zelf) die volgens de methoden van de bronnenkritiek, de vergelijkende linguïstiek, de godsdienstwetenschap, en de antropologie, aan de herziening van de bronnen van de derde wereldgodsdienst —de islam dus— werkt, *en dit geheel naar de wetenschappelijke gebruiken en methoden van het godsdienstkritische onderzoek van de bronnen van Jodendom en christendom*. Wat op christendom en Jodendom werd en wordt toegepast, is klaarblijkelijk ongepast voor het 'roofgeloof' dat de islam is geweest. Onthutsend is voor mij vanuit een godsdienstkritisch gezichtspunt, De Ley's conclusie van de irrelevantie van wetenschappelijk onderzoek omdat "de islamitische historiografie een wezenlijk bestanddeel vormt van het geloof van de moslim..." Mij ontsnapt hierbij een: *so what!*

Wat De Ley een "islamitische historiografie" noemt is vanzelfsprekend niets meer of minder dan een islammythologie. Het is een geheel van 'funderende mythen' ter justificatie van een geloof, kortom wat zowel in de definitie van Destutt de Tracy als in die van de jong-hegelianen en Karl Marx een "ideologie" kan worden genoemd. Onze postkolonialistische intellectuelen spreken tegenwoordig liever over een 'verhaal', maar dat nog geheel terzijde. Van dit geheel van mythen is de uiteindelijk in 1923 (Cairo-versie) finaal aanvaarde *Koran*-versie en -tekst —gesteld in modern Arabisch naar het Hoog Arabisch— de neerslag.

Het is een volslagen onwaarschijnlijk idee dat de tekst van het boek genaamd *Qorân* ('opzegging') al meteen of op 23 jaar op zijn poten stond. Om sindsdien ongewijzigd van mens op mens, generatie op generatie overgeleverd te worden, zonder dat er maar een mensenhand wat heeft aan weten toe te voegen, laat staan te veranderen. Geen intercultureel proces, geen tussen-godsdienstige syncretie (samenvoeging), geen transwereldbeschouwelijke, (juridische en morele) ontleningen. Zo maar vanuit het niets. Of beter —volgens de wezenlijke bestanddelen "van het geloof van de moslim gedacht"—: vanuit de hemel nedergedaald.

Het blijkt dat onze westerse islamapologeten —die dus de tegenhangers zijn van de westerse islamofoben— dit alles als 'historiografie' beschouwen. Het slaat mij met verbazing. Laat ik dan maar Tolkien's *The Lord of the Rings* als geschiedschrijving gaan beschouwen.

Mij lijkt hier wat aan de hand en het overtuigt mij van de noodzaak van een confronterend islamdebat. De islamapologeten en de neo-multiculturalistische ideologen zijn willens nillens ten prooi gevallen van een expliciete islampropaganda die vooral na 1970 onder invloed van de Saoedi's op een militante wijze wordt verspreid. Olie doet denken.

5. Zonder besluit, maar zonder besluiteloosheid

Mijn gewetensonderzoek, of het nu goed of slecht is uitgevoerd, heeft me tot op vandaag nog niet gebracht tot een extreme positie in het onvermijdelijke ‘islamdebat’. Of ik dit nog lang volhoud is afhankelijk van de mogelijke, waarschijnlijke en werkelijke grenzen tussen de ‘politieke islam’ en de ‘reform islam’. Om het bij enkele voorbeelden te houden: Malek Chebel en Mohammed Arkoun zijn dan bakens in de woelige zee van apologie en fobie. Hoe het met dit onderscheid ‘politieke islam’ en ‘reform islam’ (en dus niet ‘gematigde islam’) zal aflopen is vooralsnog niet goed te voorspellen, wat een veeg teken is.

Maar hoe dit ook zij, onze actuele discussies over maatschappelijke diversiteit en ongelijkheid hebben zeker niet alleen te maken met de zopas vermelde radicale godsdienstige kloof, veroorzaakt door de evolutie naar een almaar meer conservatieve moslimreflex wereldwijd en in Europa. Maatschappelijke diversiteit heeft altijd ook *niet* godsdienstige achtergronden. Roma’s en Sinti’s: daar is geen islam mee gemoeid. De aanwezigheid in West-Europa van mensen uit Centraal- en Oost-Europa: daar is lang niet altijd een islam mee gemoeid.

De economisch-financiële globalisering steunt wereldwijd op migratie en op de mondiale delocalisatie van de ‘arbeidskracht’ (ik gebruik de terminologie van Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital; Lohn, Preis, und Profit; Das Kapital*).

Maar ook hier de kritische bedenking. Kan er twijfel over bestaan? In het Midden-Oosten is een grandioze nieuwe uitbuiting van Aziatische arbeidskrachten aan de gang, met schrijnende sociale tegenstellingen als gevolg. De —onmiskkenbaar— islamitische rijke lui van de Verenigde Arabische Emiraten (Dubai, Abu Dabi, enz.), van Saoedi-Arabië, Qatar, Oman, etc. cultiveren een leven van opulentie en verspilling zonder gelijke (ten ware men er de waanzin van Noord-Amerikaanse superrijken zou bij willen betrekken, wat m.i. perfect kan). Het gaat allemaal samen met een tot aan de slavernij evoluerende uitbuiting van de menselijke arbeidskrachten, gevoed door half gedwongen migraties.

Maar bij dit alles, en in zover er wel degelijk een ‘islamdebat’ is —wat ik met Zemni en gezien het apologetisch werk van De Ley over een tijdspanne van 30 jaar wel moet aannemen—, heb ik stellig mijn bedenkingen.

Kijk eens: een solidariteit veroorzakende godsdienst, ‘de’ islam, de barmhartigheid, de oemma? Wie gelooft er nou zoiets? Wie staat er als eerste klaar om assistentie te verlenen bij de aardbeving in Haïti? Hoeveel heeft de Europese Unie al in de bodemloze put van het blijkbaar alleen maar vertrapte Palestijnse volk gegooid en hoeveel kwam er van de rijke Golfstaten? Wie heeft de vluchtelingenkampen van de verdreven Palestijnse families, zoals het in een versie luidt, massaal in stand gehouden zonder een rechtvaardige oplossing na te streven? Israël, of de prinsen en prinsessen uit Jordanië? Wie rookt de Koptische christenen uit in Egypte, vernietigt hun

kerken en hun goederen? Welke ontvoogding van mannen en vrouwen heeft het talibanregime in Afghanistan tien jaar geleden verwezenlijkt? Wie heeft in de Soedan de 2 miljoen doden in twintig jaar interreligieus militair geweld veroorzaakt en de moorden uitgevoerd? Wie telt nog het wekelijks aantal de vermoorde islamgezinde mensen —vrouwen, mannen, kinderen— in Bagdad, in Karbala, in Basra, en wie blaast de tempels van de sji'a op? Gevallen door jodenhand? Of door de broeders uit de *oemma*, die vermeende universele humane gemeenschap van de mensen in de islam? Wie schrijft vandaag in een handvest dat de hele wereld wordt bedreigd door een joods-maçonniek complot, vandaag, zoals zozegd zou bewezen zijn door het door Tsaristische provocateurs ineen geflanste *Protocol van de Wijzen van Sion*? Komt dat van de Mossad of is van het Hamas?

En hier bij ons: wie offert de kennis van de *subjonctif imparfait* en van de *slag van Mohàcs* in Centraal-Europa op aan het fanatisme onder andere veroorzaakt door een leugenachtige moslimvoorganger, die dan nog de steun krijgt van dol geworden dolle mina's, om groot spel te maken van hoofddeksels in de klasruimte?

Daar ik zelf een kind ben van een niet-godsdienstig milieu en een volslagen seculiere opvoeding en scholing heb genoten, ben ik als het ware van nature erg argwanend tegen de 'vergodsdienstiging' van het maatschappelijk debat over maatschappelijke diversiteit. De protagonisten van een militante en van langsom meer agressieve islamidentiteit, zijn de doelgerichte en bewuste actoren —agitatoren— van de 'vergodsdienstiging' van de sociale tegenstellingen en conflicten. *Zij* zijn bovendien de kampioenen van 'de identiteit'. Niet ik. *Zij* zijn de kampioenen van een op godsdienst berustende identiteit die zij verpakken als een altoos verantwoorde culturele diversiteit en die zij behendig omkleden met het aan het verfoeide denken ontleende pluralisme en met het individualistische libertaire gedachtegoed dat zij zeggen te verafschuwen. Dat er nogal wat postkolonialistische en neo-multiculturalistische ideologen vroeger een vroom christelijke scholing en wie weet opvoeding hebben genoten, stemt mij nog voortdurend tot nadenken.

Die identitaire op godsdienst gesteunde sociale profilering —gegeven de maatschappelijke tegenstellingen die met de economische globalisering gepaard gaan— wordt (gegeven mijn persoonlijke wereldbeschouwelijke achtergrond) door mij opgevat als een aberratie en als een ideologische versluiering. En hoe mensen als Zemni, Fadil en Maly (hier bij ons, en om slechts hen te vermelden) het nu ook opvatten: *zij* zijn de kampioenen van een identiteit die ze maar niet kunnen losmaken van 'islam' en 'moslim'.

De emancipatie van de mensen en de ontvoogding van de mensheid: staan die niet gelijk aan de bevrijdende secularisering van een eertijds op godsdienstige gewetensdwang en dweeppzuchtige manipulatie gesteunde maatschappelijkheid? Ging het niet eerder al (en gaat het vandaag niet ook

nog) om een mensheid bevrijd van kwezelarij en nonnengedoe? Ik kan me er maar moeilijk aan onttrekken bevestigend te antwoorden.

Dit betekent niet dat godsdienstige inspiratie in het persoonlijke leven van mensen —qua individuele personen of qua privé genootschappen— van geen tel kan zijn. Het betekent dat het godsdienstige leven —via zijn functionarissen en dignitarissen, zijn ideologen en zijn leraars— geen dominante inmenging in het staatsburgerlijke en juridische bestaan van mensen mag veroorzaken.

Dat is wat Brian Barry, in het academische milieu, op het einde van het vorige millennium, voerde tot zijn egalitaristische kritiek op het ‘multiculturalisme’ (cf. *Culture and Equality. An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, C’bridge, Polity, 2001). Er is wat mis met die post-kolonialistische en neo-multiculturalistische “vlucht uit de Verlichting”. Ik wil het geloven, samen met Sternhell, Margalit en Todorov, hoewel die laatste niet altijd duidelijk is in zijn standpunten.

Zo lees ik bij Kwame Anthony Appiah, cf. zijn artikel ‘The Multiculturalist Misunderstanding’, in: NYRB, 1997 (let wel: dertien jaar geleden!),

So maybe we should conduct our discussions of education and citizenship, toleration and social peace, without the talk of cultures.

Long ago, in the mists of prehistory, our ancestors learned it is sometimes good to let a field lie fallow.

Jawel Appiah. Juist **dat** moet ik vragen van mijn gesprekspartner, of hij/zij nu een moslim, een maçon, een orthodoxe jood, een katholiek, een calvinist, een hassid, een hindoe, of wat dan ook is.

Stop nu eens met over jullie godsdienst en godsdienstigheid te tetteren en laten we aan tafel gaan zitten om te praten over opvoeding en scholing, over burgerschap, over verdraagzaamheid en sociale vrede, zonder er de door godsdienst en geloof en zingeving gestroomlijnde culturen bij te betrekken. Voorbij de neo-multiculturalistische ideologie, het post-kolonialisme, het zgn. oriëntalisme.

Kijk, als de Franse islamologe en koranvertaalster, wijlen Denise Masson het bij het rechte eind heeft, nl. dat het hart van de drie monotheïstische godsdiensten is: “de mensen te tonen dat alles van god komt en tot god zal terugkeren”, dan hoeven we niet zo’n trammelant te verkopen over gebruiken, praktijken en regeltjes. En dat is nu juist wat de laatste twintig jaar voortdurend, vanuit dezelfde groep van mensen, om de hoek komt kijken. Klagend over het gebrek aan democratie, het tekort aan verdraagzaamheid, de afwezigheid van erkenning, en het teveel van discriminatie. Te gek om los te lopen is m.i. ook het dreinen over het utopische van het universalisme.

Blijft het vraagstuk van het mogelijke en te verhopende ‘seculariseringspotentieel’ van mensen uit islammiddens: dat zijn mijn landgenoten, mijn mede-Europeanen, met wie ik graag in veilige eendracht

wil samenleven en aan wie ik een beloftevolle schoolopvoeding (opleiding en opvoeding tezamen dus) en economische ‘integratie’ toewens. Vooral dat laatste omdat ik weet dat dit een van de fundamenteën is van welbehagen en relatieve bestaanstevredenheid. Daar bovenuit —eenmaal de wezenlijke ‘behoefteige nood’ vervuld— begint het ‘rijk van de vrijheid’, dat naar de woorden van Martin Buber het ‘rijk is van Ik-en-Jij’, ‘het rijk’ waar plicht recht is en recht plicht, zonder excuses, uitvluchten, rechtvaardigingen, advocaten en rechters.

Ik voeg daarover slechts een laatste lange bedenking toe. Het is stof voor een nieuwe overweging en verder onderzoek. Iets waar ik me in de toekomst niet wil onttrekken.

In zijn *Islam and the West* (NY, OUP, 1993) schrijft Bernard Lewis —het zwarte beest van de postkolonialistische ideologen— het volgende:

For Muslims, Islam is not merely a system of belief and worship, a compartment of life, so to speak, distinct from other compartments which are the concern of nonreligious authorities administering nonreligious laws. It is rather the whole of life, and its rules include civil, criminal, and even what we would call constitutional law. (p. 4)

Een godsdienst die niet een compartiment is van een sociaal en individueel bestaan, maar die het alles uitsluitende kader van dat bestaan is? Die laatste opvatting vindt onveranderlijk terug bij iemand als Tariq Ramadan (men bekijkt en beluistert zijn sermoenen, op *Youtube* bijv.). Islam —als ik zo identificerend en veralgemenend mag spreken, en klaarblijkelijk kunnen de gewaande islamapologeet én de vermeende islamofob zich aan het containerbegrip niet onttrekken— is het hele leven.

Secularisering betekent: relatieve scheiding van het godsdienstige van het sociale leven, een proces zoals zich dat in Europa allengs over een lange periode van 500 jaar heeft voltrokken. Evenwel niet overal, bijv. niet in traditionalistisch-orthodox joodse middens, niet in fundamentalistische christelijke groeperingen zoals bijv. de mormonen en de *Amish people*, niet in de extreem gestrenge calvinistische gemeenschappen in Nederland tot voor kort, en niet in de wat anekdotische *Hare Krishna* liederen die we klepperend met belletjes hun godheid aanroepend over de Antwerpse Meir zien paraderen.

Een godsdienst —inbegrepen de ‘dienstigheid’, zijnde het amalgaam van de gedragsregels, de rituelen, de gezagsverhoudingen, de obediëntie— als “het hele leven omvattend en dominerend” contrasteert met een godsdienst als een persoonlijk —maar sociaal gedeeld— geloofstelsel, dat als zingevend kader van gevoelens, handelingen en verhoudingen met anderen functioneert.

Met een heel concreet voorbeeld, dat ik uit mijn persoonlijke wereldbeschouwelijke praktijk put, want eerlijk is eerlijk, nietwaar Sancho Panza. In mijn boek over de vrijmetselarij (cf. *Tussen de zichtbare en de onzichtbare wereld*, ACCO, 2008) heb ik als standpunt verdedigd dat het

opnieuw denken van de wortels en de ontstaansgeschiedenis van de vrijmetselarij ons in staat stelt om die vrijmetselarij te beschouwen als een *religieus zingevingsysteem* dat met de modernisering van de Europese samenleving is verbonden. Als zodanig deelt die door mij ‘herdachte’ vrijmetselarij enkele eigenschappen met een gesecculariseerd christendom (waarmee het overigens innig verbonden was in en door zijn ontwikkelingsproces gaande van de late 15de tot de vroege 18de eeuw): het is *een compartiment* van ons hele maatschappelijke bestaan. Ik wil het vanuit mijn persoonlijke ‘orthopraktijk’ —het woord dat H. De Ley gebruikt— illustreren.

Bij het einde van de maçonnieke werkzaamheden in de ‘tempel’ wordt gezegd: “gaat heen in vrede en bewaart het geheim”. De betekenis: verlaat de besloten kring en de gesloten ruimte, en houd de hier verleende en beleefde zingeving van ons menselijk bestaan, de hier gebruikte morele voorschriften en aanmaningen, voor uzelf.

Dit is essentieel, niet alleen aan het einde van de maçonnieke ‘arbeid’ (let op het woord) in een rituele zitting, maar ook in het geheel van de ritualen van de blauwe maçonnerie (de eerste drie graden van de menselijke vervolmaking zonder eindpunt). Met name in de gezellengraad —de 2de graad van de persoonlijke vervolmaking— is de scheiding binnen en buiten de finale zingevende boodschap die aan de pratikerende celebrant wordt meegegeven. Zij, die scheiding dus, wordt weer opgenomen in de daaropvolgende graad, ofschoon —naar mijn gevoel— dan in het kader van een eerder ongelukkig gekozen legende die vaag in verband wordt gebracht met een verhaal uit de Hebreeuwse Schrift. Ga de wereld in, arbeid, doe het goede om het goede, streef naar persoonlijke perfectie (wetende dat ze onbereikbaar is), en ontferm u over de medemens. Arbeid dus: én “aan uzelf” én aan de gemeenschap van de gelijken en de anderen. Anderen, die altijd andere gelijken zijn, net zoals de gelijken gelijke anderen zijn.

‘Arbeid’ is een renaissance filosofisch begrip (Ficino, Bruno, o.a.) dat —wie weet— in relatie kan worden gebracht met de meest positieve inhoud van het begrip ‘jihad’, met als wortel *jhd*: streven, zich inspannen om te realiseren. Maar dit even terzijde en vanzelfsprekend vanuit het besef dat er heel andere betekenissen bestaan en —erger nog— worden gecultiveerd in islamitische kringen, betekenissen die teruggaan op de “overgeleverde teksten”.

Elke vrijmetselaarscelebratie is in feite het vergrootglas waarmee symbolen en ritualen in hun zingevende samenhang kunnen worden bekeken. “Helpt uw broeders in nood”, daarbuiten. “Tracht u waardig te gedragen in de ‘buitenwereld’ in overeenstemming met wat hier binnen werd beleefd.” Een bijzonderheid: de veel gewraakte vrijmetselaar —cf. het Handvest van Hamas kan als voorbeeld dienen— loopt niet met witte handschoenen en met een schort over de straat, en hij heeft “de tekenen van zijn waardigheid” (zo die er al is) afgelegd. Een niet onbelangrijke bijzonderheid in het kader

van het overwegen van secularisering, religiositeit, en godsdienstige zingeving.

Van de weeromstuit heeft dit eerder radicaal toepassen van de ‘compartimentaliteit’ binnen de Europese vrijmetselarij geleid tot een verstoord en onjuist begrip van “het geheim”. Dat heeft zonder twijfel ongunstige gevolgen gehad voor de maatschappelijke perceptie van vrijmetselaars en hun genootschap. Dat is niet zelden het gevolg van het nogal onbezonnen toepassen van dit gegeven: “geheimhouding”. Dit laatste gegeven heeft weinig of geen uitstaans met wat wijsgerig en wereldbeschouwend moet worden verstaan onder “het geheim”. Het geheim van god en haar schepping: het kan niet worden gezegd door mensen, zoals de Kusaner al wist (= Nikolaus von Kues, schrijver, in 1457, van het islam welwillend gezinde essay *De Pace Fidei*).

Niet zomaar alleen een geloofssysteem met daarmee verbonden praktijken (al of niet met een *orthopraktijk*), maar een integraal systeem van bestaansvervulling zonder een afgrenzende ‘compartimentalisering’, dat is weer wat anders. Wat hiermee gelieerd is —en wat men in de meeste islamitische geschriften kan terugvinden— is de afwijzing van een individualiseringsbegrip dat wordt verbonden met “de westerse cultuur” of met “het Westen”, het uitverkoren containerbegrip van Edward Said en zijn academische volgelingen. Stel dat inderdaad waar is, dat de betekenis van de individuele menselijke persoon minimaal is vanuit de integrale bestaansvervulling binnen de gemeenschap der gelovigen, d.w.z. diegenen die zich onderwerpen hebben aan ‘Het Boek’, het “laatste woord van god”, met als zegel de profeet na wie geen begeesterd mens nog op eenzelfde gezagsvolle wijze kan spreken! Dan is de vraag: hoe kan dit samengaan met —*ceteris paribus*, alles hetzelfde gehouden, de economische verhoudingen en bestaanscondities— het ‘compartimentaliseren’ van enerzijds geloof én geloofspraktijk, en anderzijds het politieke samenleven van mensen. Het is dit gegeven dat Bernard Lewis —de verguisde— laat meespelen in zijn knap besluitend hoofdstuk ‘Religious Coexistence and Secularism’.

Maar los van hem ook Mohammed Arkoun (net zoals de Amerikaanse Brit, Bernard Lewis verbonden aan een westerse universiteit), onder andere in zijn boek *Islam in discussie. 24 vragen over de islam* (A’dam, Contact, 1993, oorspronkelijk 1989). Arkoun moet in zijn ‘voorwoord’ toegeven dat zijn boeken —van een moderniserende signatuur— in de Maghreb op verzet zijn gebotst, dat de publicatie ervan werd verboden of bemoeilijkt. Dit betreft dan, zoals hijzelf in 1989 (!) toegeeft, de officiële en directe censuur. Daarnaast is er, zo deelt hij in datzelfde jaar mee (!), een nog veel indrukwekkender indirecte censuur: de onverschilligheid en de echte of vermeende technische en materiële moeilijkheden die worden ingeroepen om zijn boeken uit te geven en te verspreiden. Zoals we weten —ik gaf daarnet het voorbeeld uit mijn persoonlijk leven als publicist— is die

indirecte censuur vaak nog doelmatiger. Mohammed Arkoun draait er in 1989 geen doekjes om:

Stel daar, aan de andere kant, eens tegenover de overvloedige en doeltreffende medewerking van de media, de medewerking van de uitgeverijen en de officiële bescherming die de fundamentalistische literatuur geniet, dan begrijpt men uit dit alles waarom de islam (sic!), in de ogen van miljoenen moslims de weg die direct leidt naar het Heil, de weerzin opwekt van de westerlingen... (pp. 8-9)

Opmerkelijk, ook M. Arkoun maakt zijn beklag over dit ‘westen’ (= de Europese landen), dat volgens hem altijd snel gereed staat “om lessen in democratie te geven”. Is dat meer dan Saids jeremiade van een zwak echo te voorzien?

Arkoun vervoegt de rangen van Saids die in zijn in 1996 opnieuw uitgegeven boek over de rol ‘de media’ —en dat zij natuurlijk ‘westerse’ media—, met name *Covering Islam. How the media and the experts determine how we see the rest of the world* (het werk verscheen oorspronkelijk in 1981), opmerkt dat zij het zijn die een karikaturaal beeld van ‘de islam’ scheppen, niet wetend dat er niet zo iets bestaat als ‘de islam’. Maar zowel Arkoun als Said *gebruiken* het begrip ‘de islam’ zonder onderbreking (Zemni ontkomt daaraan op zijn beurt niet). En wat nog meer is, wanneer zij aandringen op nuancering en op het maken van verschillen in het fenomeen ‘islam’, respecteren zij die intellectuele eis —mijns inziens overigens een terechte eis, die ze helaas niet toepassen op wat zijzelf schrijven— niet als het gaat over ‘de Europese landen’ en over ‘het westen’. De vraag die bij Arkoun in 1989 als zodanig niet wordt gesteld is de volgende: heeft ‘de islam’ —ik spreek nu maar eventjes zoals het Said en Arkoun goed uitkomt, nl. in containerbegripstijl— een seculariseringspotentieel?

Lewis gaat op die vraag uitdrukkelijk in, in zijn boek uit 1993 (*Islam and the West*). Heel het laatste hoofdstuk is er aan gewijd: ‘Religious Coexistence and Secularism’. Het zal wel niemand kunnen verwonderen dat Lewis —het kind van Britse middle-class joden— vanuit zijn kennis der godsdiensten, er de klemtoon op legt dat er een radicaal onderscheid bestaat tussen de joodse, aan deze zijde, en de christelijke en islamitische zingevingen, aan gene zijde. Het best mogelijk dat hij zich daarin niet vergist. Lewis heeft gewoon de hele wereldgeschiedenis —als ik me zo mag uitdrukken— achter zich. De hele wereldgeschiedenis, althans sedert de bloedige slachtingen van joodse gemeenschappen in Frankfurt aM, Speyer, Worms, Rothenburg, in de 11de eeuw, de pogroms in Rusland en Polen in de 18de en vooral 19de eeuw, de *Shoah* in de 20ste eeuw, en de Arabische bloedige raids in Palestina tussen de twee wereldoorlogen in de 20ste eeuw.

Het judaïsme, zegt Lewis —hier de 18de eeuwse joodse verlichtingsfilosoof Moses Mendelssohn volgend—, eist voor zich geen absolute en allerlaatste ‘waarheid’ op. Het heil —als daarvan dan toch moet worden gesproken, Grieken hadden het blijkbaar over de *eudaimonia*— is bereikbaar langs vele

verschillende wegen op voorwaarde dat wordt erkend: (1) er is maar één god en dat is god, en (2) er zijn onwrikbare morele beginselen die bindend zijn voor alle mensen, waar ook ter wereld en in welke tijden dan ook levend.

Tegen Lewis' opvatting zou misschien het volgende kunnen worden ingebracht: dat de op één na grootste joodse filosoof van de middeleeuwen, Moshe ben Maimon —Maimonides, het onovertroffen 'lichtbaken' van de Andalus—, een soort catechismus heeft geschreven (12de-13de eeuw), d.w.z. een richtinggevende tekst met dertien geloofsbeginnselen. Maar wij weten dat die beginselen nooit een bindende kracht hebben gekregen.

Sterker is het voorbeeld van Maimons tegenhanger zo men wil, met name Rabbi Salomon ben Ytzhak van Troyes, beter bekend onder het acroniem, Rachi (11de eeuw, overleden begin 12de eeuw). Diens collectie van *Responsa* laat de waarheid —ter interpretatie— altijd in het midden. Als een uitnodiging voor de leerlingen om zelf de voor hun ultieme antwoorden te zoeken. Hiermee continueerde Rachi wellicht een oudere joodse traditie, ingezet met de semi-legendarische rabbi Hillel, van wie de persoon —waar of mythisch— in het evangelie van Marcus 12 wordt geëvoceerd.

Ik vond een mooie versie ervan in de vertaling van David H. Stern, een christelijke jood uit de VS die thans in Israël werkzaam is. Hij vertaalde de Marcustekst vanuit een joods achtergrond naar het Duits. De desbetreffende passage gaat als volgt:

Einer der Torahlehrer kam herzu und hörte dem Streitgespräch zu. Als er sah, dass Jeschua ihnen gut antwortete, fragte er ihn: "Welche ist die wichtigste Mizvah?" Jeschua antwortete ihm: "Die wichtigste ist:

'Schema Jisrael, Adonai Elohehu, Adonai echad (Höre, o Jisrael, der Herr, un ser Gott, der Her rist einer), und du sollst Adonai, deinen Gott, lieben mit deinem ganzen Herzen, mit deiner ganzen Seele, mit deinem ganzen Verstand und mit deiner ganzen Kraft.'

Die zweite ist diese:

'Du sollst deinen Nächsten lieben wie dich selbst.'

Es gibt keine grössere Mizvah als diese beiden." Die Torahlehrer sagten zu ihm: "Gut gesprochen, Rabbi; du sagt die Wahrheit, wenn du sagst, dass er einer ist und dass es keinen neben ihm gibt; und dass ihn zu lieben von ganzem Herzen, ganzem Verstand und ganzer Kraft und den Nächsten zu lieben wie sich selbst mehr ist als alle Brandoffer und Opferungen." Als Jeschua sah, dass er verständig antwortete, sprach er zu ihm: "Du bist dem Reich Gottes nicht mehr fern."

In een moderne (18de en 19de eeuwse) tekstuitlegging zou die Tora-geleerde Hillel of een discipel van Hillel geweest zijn. Het moet dan —om de legende een twijfelachtige waarachtigheid te geven— eer dat tweede dan het eerste zijn. Hillel, een man uit Babylon, zou zich volgens de op heel schaarse bronnen gesteunde geschiedschrijving, in Jeruzalem hebben gevestigd

ergens tussen 70 voor (zijn vermeende geboortejaar) tot 10 na (zijn verondersteld stervensjaar).

De Franse historica, hebraïste, en godsdienstspecialiste (Sorbonne), Mireille Hadas-Lebel, die over het personage een studie schreef, gepubliceerd in de reeks ‘Spiritualités vivantes’ (Paris, Albin Michel), vat die betekenis als volgt samen:

Dans la mémoire de la posterité, Hillel est plus qu’un sage. Il représente la science alliée à l’humilité, la justice alliée à l’amour des créatures, la religion du coeur autant que de la raison, en un mot un véritable modèle d’humanité. Cela explique la fascination qu’il exerce jusqu’à nos jours bien au-delà des cercles érudits, chez ceux qui font le rêve récurrent d’une religion universelle. (p. 8)

De telkens weer te voorschijn tredende droom van een universele religie: een religie die alle mensen —onafhankelijk van kleur, stand, geslacht, of godsdienstigheid— zal verbinden.

Voor de opvatting van Bernard Lewis over het verschil tussen Jodendom aan deze, en christendom én islam aan gene zijde, is dit gegeven van belang. *Universaliteit is een continue streving*, het is geen ultieme of afsluitende realisatie, maar de voorwaarden voor de continue streving kunnen bindend zijn.

Dat is wat Immanuel Kant in zijn twee geschiedenisfilosofische essays heeft trachten te verduidelijken. Geen waarheid opleggen. Niet eenzijdig en niet tweezijdig gescheiden en onafhankelijk. Geen onderwerping aan een met goddelijke stemmetjes beklede onderwerping aan een ‘woord’.

Misschien idealiseert Lewis de uniciteit van het judaïsme ietwat te sterk en te eenzijdig. Is het judaïsme echt helemaal te vereenzelvigen met:

(1) Slechts de erkenning: er is maar één god en dat is god. Wat zoveel betekent als: ga nou toch weg van de afgoderij, vergeet de fetisjen, keer u af van de aliënatie die voortkomt uit zelf opgelegde slavernij of onderwerping, doorzie het opium van een depersonaliserende godsdienstigheid—Marx’ opium voor en van het volk is daar slechts een versie van.

(2) En slechts de erkenning van enkele bindende morele beginselen, al of niet in een handvol voorschriften gegoten. Geen rechtsregels die vanuit een wereldlijke clerus —die tegelijk klerikale jurisdictie belichaamt— aan de individuen worden opgelegd. Of dus slechts, naar de visie van de legendarische Hillel: “bemin uw evennaaste als uzelf.”

Mireille Hadas-Lebel refereert aan de in de *Pirke Avot* (= *De Hoofdstukken van de Vaders*, in de vertaling, of beter: *De hoofdstukken van de fundamentele beginselen*) opgetekende woorden van Hillel:

Wat u schadelijk vindt voor uzelf, doe dat niet aan de ander. Dit is heel de Tora, en al de rest is commentaar. Ga nu en studeer.

Zij beklemtoont het ontkennende karakter van de beroemde formulering van de “Gulden Regel” (waar in de woorden van de wellicht al even legendarische Jezus Van Nazareth het affirmatieve doorklinkt). Misschien, zo oppert ze, is het gemakkelijker een akkoord te verkrijgen of wat mensen

niet willen dan over wat ze allemaal wel zouden willen. Wat een zekere superioriteit geeft aan de aan de Hillel-persoon toegeschreven woorden. Het komt beter tegemoet aan wat Karel Boullart —mocht ik hem goed hebben begrepen— “condities van detrivialisering” noemt in zijn *magnum opus*, *Vanuit Andromeda gezien*.

Berust verzoening tussen groepen van mensen, volkeren, niet noodzakelijk op een wederzijdse erkenning van uiteenlopende waarheidsaanspraken? Was dat niet de weg van Buber en van Leibovitz? En wordt die weg niet vergemakkelijkt door een gemeenschappelijke basis —tolerantie met grenzen dus— te zoeken en te vinden in een ‘taal’ die de hoop vestigt op beter, voorbij blind geloof en verabsolutering van welke tekst dan ook. Zoals wordt toegeschreven aan de echte of symbolische Hillel: “Bemin de naaste. Al de rest is commentaar. Ga en leer.”

Er zijn mensen die van mening zijn dat er een meesterplan aan het werk is in de wereld. Het houdt in de verovering van de wereld door de fanatieke islamisten, of door mensen uit de islam als zodanig. Men vindt het terug in de extreme opvatting dat Europa ten prooi is gevallen aan Arabië, het thema van Eurabia dus. Met de mensen uit ‘de islam’ is door het wezen van die godsdienst —voor zover die dus zou bestaan als geheel— is geen gesprek mogelijk. Vanuit de hoek van gelovige islamieten is slechts bedrog en camouflage te verwachten. Voorbeelden zijn er volgens deze interpreten genoeg. Zij verwijzen dan naar vrij manifeste exempelen: Nordine Taouil, Tariq Ramadan. Maar zijn er ook geen anderen? Arkoun, Chebel, Meddeb, Kacimi al Hassani? Ik neem aan van wel. Bewegingen van moslims voor de secularisering, zij bestaan, maar of zij een grote invloed hebben kan ik niet beoordelen. Hoe dit ook zij, daar ligt voor mij de hoop en de opening naar een betere toekomst. Ik ben geen pessimist, er is geen fatale strijd tussen de civilisaties aan de gang, ofschoon ik voor veel terreinen van ideologische strijd —de strijd der verhalen, nietwaar— niet naïef wil zijn.

Vanuit het door postkoloniale ideologen gewantrouwde westen, zijn er verzoenende bewegingen op gang gekomen. Ik denk aan het door Madeleine Albright gepatroneerde initiatief *Changing Course: A New Direction for US Relations with the Muslim World* (3de rapport van een na 9/11 in het leven geroepen denktank), 2009. A propos: Albright, eigenlijk Marie Jana Korbelova, een Tsjechische met, zoals is gebleken joodse wortels, wiens grootouders in het kamp van Auschwitz door de Nazi's werden vermoord, de eerste vrouwelijke VS minister van Buitenlandse Zaken. Laat ik aan haar woorden herinneren, die dateren van de periode dat zij minister was (onder president Bill Clinton), de tijd ook dat zij vernam wat haar joodse oorsprong was:

Globalization is definitely the event of our times, and it's, there are many, many good aspects to it. But there also is a counter-trend to globalization, and that is the need for people to know what group they belong to, whether it's their national group, or religious group, or

the location where they live. And I think it's very good to have pride in who you are, but the challenge of our time is how not to have pride in one's own group change into hatred of another one.

In Europa was er het *Barcelona Proces* dat in 2008 weer werd opgestart onder de naam van de *Unie voor de Middellandse Zee*, een Europees-Mediterraan Partnership, door de desbetreffende regeringen ondersteund. Dat zijn de 27 landen van de Europese Unie en 16 landen van het zuidelijk bekken van de Middellandse Zee en van het Midden-Oosten. Opnieuw is het doel, thans meer uitgesproken dan in het *Barcelona Proces*, om tot hechte samenwerking te komen via een systeem van transnationale *governance*, met waarborgen voor een degelijk zichtbaar burgerschap rond gemeenschappelijke projecten. Het moet worden gezegd dat die doelstellingen voorlopig hoofdzakelijk liggen op het vlak van economische coöperatie, energie, milieu, transport, maar ook opleiding, o.a. met de creatie van een Euro-Mediterrane Universiteit in Slovenië.

Belangrijker misschien is de beweging vanuit moslimgemeenschappen om de secularisatie te verbinden met een nieuwe beleving van de islam (*islam vécu*) —ook hier kan men niet naast het containerbegrip blijkbaar—, wat o.a. wordt verdedigd door Malek Chebel, die recent nog een nieuwe vertaling van de Koran heeft uitgegeven. Ik verwijs ook naar de *Sint Petersburg Verklaring* van april 2007 van *Institution for the Secularization of Islamic Society*, waar ik lees:

We are secular Muslims, and secular persons of Muslim societies. We are believers, doubters, and unbelievers, brought together by a great struggle, not between the West and Islam, but between the free and the unfree.

We affirm the inviolable freedom of the individual conscience. We believe in the equality of all human persons.

We insist upon the separation of religion from state and the observance of universal human rights.

We find traditions of liberty, rationality, and tolerance in the rich histories of pre-Islamic and Islamic societies. *These values do not belong to the West or the East; they are the common moral heritage of humankind.*

We see no colonialism, racism, or so-called "Islamaphobia" in submitting Islamic practices to criticism or condemnation when they violate human reason or rights.

Waarden en beginselen die gemeenschappelijk zijn aan alle mensen, een gemeenschappelijke morele erfenis van de zich ontvouwende en ontwikkelende mensheid.

Naast deze wellicht heel minoritaire groep vermeld ik nog: *Muslims against Sharia / Islamic Reform Movement; Averroes Foundation; Progressive British Muslims; (Jil) / Liberal Islam Network Indonesia*. Of de hier vermelde 'bewegingen' van invloed zijn, is hier nu niet de vraag. Zeker zijn er vele tegenvoorbeelden, zelfs 'bewegingen' voor islamsecularisering, die juist het propageren van een

all inclusive islam in de westerse wereld voorstaan. Maar hoe dit ook zij, hoe gering de invloed van de ‘reformislam’ wereldwijd ook moge zijn, daar is een deel van de hoop terug te vinden.

Verbazingwekkend is het echter dat zulke pogingen en plechtige verklaringen blijkbaar weerstand oproepen bij westerse islamapologeten. Zo bijv. bij een *true believer*, Herman De Ley, die op zijn islamwebsite schrijft (ik citeer):

Will European, more especially Belgian or Flemish Muslims in their large majority indeed be ‘secularized’, in the next future? To be quite honest, I would not know. To quote once more Jocelyne Cesari[71]: *"It is difficult (...) to predict the transformations in Islamic belief and practice that the next generation will usher in"*.

It is my feeling, however, that the ‘secularization’ paradigm (usually paired with its opponent, ‘fundamentalism’), is not suited to give an unbiased description of religious and philosophical developments within our Muslim communities. In my view, being ‘Christian’ - or as is it has been called: *"Catho-laïque"* - in origin, the paradigm is a prejudiced way of looking, concentrating on so-called ‘orthopraxis’ (e.g. mosque attendance), and as such it does not do justice to ‘Islam’. More especially, the dialogue between Muslims and humanists is doomed to failure if the latter would use the secularization perspective as a kind of ‘hidden agenda’.

Finally, if social polarization between the non-Muslim majority and Muslim minorities, in our countries, goes on and Muslim citizens do not get the human rights guaranteed by constitutional secularism, the ensuing political failure will be that of secularism, not of Islam.

Jawel, voor de apologeet is het altijd weer —in de trant van Said met zijn verhaaltjes over de westerse verhaaltjes, want meer is het nooit— hetzelfde: zij, de humanisten, de verlichters, de verdedigers van de secularisatie zijn in de fout. Zij zijn fanatieke verlichtingsfundist’s die eerst maar eens moeten leren de duimen te leggen. Zoniet, doen zij geen recht aan de ‘de islam’. Want hoewel ‘de’ verlichtingsfundamentalist niet mag werken met het containerbegrip ‘de islam’, zij mogen dat natuurlijk wel. Voor een apologeet als De Ley en voor zijn medewerker, Linda Bogaert (op de site waaruit ik citeerde), is het onveranderlijk zo dat rechten voor plichten gaan. Nooit rechten impliceren plichten, omdat: *à moi tous les droits, à vous les devoirs*. En van dit punt af kan dan het gekwek over de onbillijke behandeling van de gediscrimineerde moslims aanvatten, gediscrimineerd doordat hen de fundamentele mensenrechten zijn ontzegd, veroorzaakt door ‘het secularisme’.

Intussen heeft men kunnen opmerken dat de apologeet zich vrijelijk van weer een ander containerbegrip heeft bediend: ‘het secularisme’, en uiteraard ‘de verlichting’. De tegenspraak is enorm. En de tegenspraak wordt er nog groter op wanneer men in de tekst waaruit ik zopas citeerde kan lezen dat er

wat zwaait indien moslimburgers niet de door het constitutionele secularisme (sic!) gewaarborgde mensenrechten verkrijgen. Bij zulke onzin komt het mij voor dat het kwaad kersen eten is met de devoten en de *true believers*.

Het komt mij voor —maar ik kan me vergissen— dat tegen de devotie en het ‘ware geloof’, de morele aansporing van Einstein haar volle kracht behoudt: zij die vandaag tekeer gaan tegen de idealen van de rede en van de individuele vrijheid en door middel van brutaal geweld de zwakhoofdige staats-godsdienstige slavernij —zoals vandaag in Iran en zoals eertijds onder het talibanregime in Afganistan— willen doorvoeren, zien in ons terecht een onverzoenlijke tegenstander. Daarom, zo komt het mij voor, mag alle ‘mediëvalistische’ godsdienstige ontplooiing, zo hier als elders, rekenen op een verzet dat zich niet hoeft te schamen voor zijn daad van weerstand.

Zo herinner ik me de tweede zin van Marx’ kritiek op de rechtsfilosofie van Hegel:

Die *profane* Existenz des Irrtums ist kompromittiert, nachdem seine *himmlische oratio pro aris et focis* (Gebet für Altar und Herd) widerlegt ist. Der Mensch, der in der phantastischen Wirklichkeit des Himmels, wo er einen Übermenschen suchte, nur den *Widerschein* seiner selbst gefunden hat, wird nicht mehr geneigt sein, nur den *Schein* seiner selbst, nur den Unmenschen zu finden, wo er seine wahre Wirklichkeit sucht und suchen muss.¹¹

Mochten de islamapologeten en de neo-multiculturalistische ideologen van vandaag de woorden van Karl Marx maar eens keurig willen lezen en goed overwegen. De verdedigers van de secularisering, die ‘verlichtingsfundamentalisten’ worden genoemd, kunnen op hun beurt ook voordeel halen uit hun zorgvuldige lectuur:

....nadat het Daarginds van de Waarheid is verzwonden, is het de historische taak, de Waarheid van het Hier te vestigen.

...nadat de heilige gedaante van de menselijke zelfvervreemding afgepeld is geworden, (is het de taak) de zelfvervreemding van haar niet heilige gedaante vrij te maken.¹²

En jawel, ook Marx, hij had de wijsheid niet in pacht, zoals we sinds vele, vele jaren weten.

¹ Ik kom in een tweede bijdrage over dit onderwerp uitvoerig terug op José Ortega y Gasset's befaamde boek. Ik zal het daar verbinden met de cultuurkritiek van Erich Fromm.

² Vooral omdat ik de argumenten in termen van bevolkingsdruk —los van collectieve overtuigingen zoals godsdienst of tradities— te weinig overtuigend noemde. Ik vatte toen ook het woord ‘interculturaliteit’ op als een neutrale beschrijvende term. Ik noemde de interculturele samenleving een onafwendbare bestemming van de sociaal-

economische ontwikkeling van na de 2de W.O: in de steden (vooral daar dus) leven *de facto* mensengroepen van heel uiteenlopende oorsprong samen. Of met Robert Cohen, die ik toen citeerde: “Rijke landen hebben behoefte aan kruiers en schoonmakers.” (in *De Volkskrant* van zaterdag 17 augustus 1991).

Ik concludeerde als volgt:

De interculturaliteit is een wezenlijk kenmerk van de (sociaal-economische ontwikkeling van onze wereldsamenleving). Dat is niet het geval met de multiculturaliteit. Die term verwijst naar een wenselijke, een na te streven maatschappelijke toestand. De multiculturele samenleving is een project dat wij kunnen (of moeten nastreven)... die multiculturaliteit is nastrevenswaardig door de interculturaliteit van de kapitalistische economie...

Tamelijk ingewikkeld, zo komt het me nu voor, maar voor mijn gewetensonderzoek niet onbelangrijk.

³ Multiculturaliteit: zij staat vandaag ter discussie of ter verdediging. Bijv. in het imposante en uitgesproken polemische boek van br.: Wim van Rooy, *De malaise van de multiculturele samenleving* (uitgave 2008), of in Ico Maly's recente publicatie *De beschavingsmachine* (2009), of in br.: Rik Pinxtens *De strepen van de zebra. Voor een strijdend vrijzinnig humanisme* (2007). En internationaal is de oogst aan publicaties nog veel groter.

⁴ Zoals ik het schreef in 1992.

⁵ Met een voorbeeld dat ik ontleen aan de nu te pas en te onpas geciteerde Tzvetan Todorov, *L'esprit des Lumières* (2006) —en let u op het prachtige Frans waar verlichting in het meervoud staat—, die schreef:

... en 1615, Ahmed Baba écrit un traité plaidant pour l'égalité des races et refusant donc toutes légitimité aux pratiques esclavagistes.... (p. 111)

Of, een pagina daarvoor:

Ou encore de la défense, par le célèbre médecin arabe Razi, au IXe siècle, du savoir strictement humain, puisé dans l'expérience et encadré par la seule raison (p. 110)

In dat verre verleden, negende eeuw en zeventiende^e eeuw van onze jaartelling waren universalistische en kosmopolitische gedachten wel degelijk aan het werk. “Gisten aan het front van de wereld, aan de horizon van de mensheid”, zou Ernst Bloch hebben gezegd. Maar ongelukkig: in de twintigste eeuw waren en in de eenentwintigste eeuw zijn particularistische, vooringenomen godsdienstige, en cultuurbepaalde gedachten evenzeer aan het gisten, tot aan de verrotting van de samenlevingen. Niets is vandaag een uitgemaakte zaak. Het werk moet telkens weer van vooraf aan worden begonnen.

⁶ Het was ook niet de opperrabbijn die in december 2001 enkele “allochtone jongeren” heeft aangevallen en heeft beschimpt. Wel het omgekeerde is het geval geweest.

⁷ Ik ken Wim van Rooy al sedert vele jaren persoonlijk en ik weet met welke ijver hij zijn taak als kritisch recensent en commentator van wereldbeschouwelijke en culturele fenomenen pleegt aan te pakken. Dat hij zijn analyses en beschouwingen toevertrouwt aan een in vitriool gedrenkte pen, wordt zeker niet door iedereen gemaakt. In zijn gedreven en niet zelden gepassioneerde taal —gekenmerkt door een groot meesterschap in uitdrukking en formulering— pakt hij vriend en tegenstander in turbostijl aan. Minder aangenaam is hierbij dat wel eens mensen omwille van hun beschouwingen en publicaties geschoffeerd worden. Ik betwijfel of dit in alle omstandigheden van intellectueel verkeer nuttig is. In tegenstelling tot van Rooy ben ik geen essentialist. Ik neem aan dat het zgn. “wezen van de islam” kan veranderen, maar dat is weinig meer dan een aanname, misschien het resultaat van wensdenken. Henri Pirenne en Max Weber zouden eerder van Rooy dan mij gelijk gegeven hebben. *We'll see*. Op de betekenis van Pirenne's en Webers analyses en opvattingen kom ik in een andere bijdrage terug.

⁸ Ik noem Volker Popp (numismatiek), Christoph Luxenberg (een pseudoniem voor een Libanese christen), Karl-Heinz Ohlig, Gerd Rüdiger Puin, Markus Gross (leerling van de vorige), Sergio Noja Nosedà (een Italiaan in het Duitse gezelschap), en de onfortuinlijke Günther Lüling. Die laatstgenoemde —een in Varna (Bulgarije) geboren, maar Duitse arabist en filoloog, die als christelijk protestantse godgeleerde leerling is geweest van Albert Schweitzer— heeft een boeiende wetenschappelijke loopbaangeschiedenis. Hij was eertijds directeur van het Goethe-instituut in Aleppo (Syrië), schreef een boek *Über den Ur-Qur'an*, waarmee hij zich de censuur en het informele beroepsverbod van de 'reguliere' (en dus niet-revisionistische) islamologen op de hals haalde.

⁹ Mijn vrije vertaling van :

Diejenigen, die heute gegen die Ideale der Vernunft und der individuellen Freiheit wüten und mit den Mitteln brutaler Gewalt die geistlose Staatssklaverei durchsetzen wollen, sehen mit Recht in uns ihre unversöhnlichen Gegner. Die Geschichte hat uns einen schweren Kampf auferlegt. Aber solange wir ergebene Diener der Wahrheit, Gerechtigkeit und Freiheit bleiben, werden wir nicht nur fort-bestehen als eines der ältesten lebenden Kulturvölker, sondern auch wie bisher in produktiver Arbeit Werte schaffen, die zur Veredelung der Menschheit beitragen.

(Bron: *Mein Weltbild*, p. 89).

¹⁰ Zie ook het werk van de Israëliische filosoof Avishai Margalit, *Occidentalism*, NY, Penguin Press, 2004 (samen met Ian Buruma). Ian Buruma schreef in 2006 zijn boek over de limieten van de tolerantie: *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance*.

¹¹ Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, MEW, Bd 1, 378 ('Einleitung'). Kritiek op de godsdienst, zo voerde de filosoof van Trier aan, moet kritiek van het recht, van de theologie, en van de politiek worden. De 'kritiek van de hemel' moet 'kritiek van de aarde' worden.

Dat moet niet alleen van de verdedigers van de secularisering, maar ook van de verdedigers van de islambeleving worden geëist. Anders is het debat een dovemansgesprek en blijft het ideologisch verduisterd door verborgen politieke agenda's en door leugen en bedrog.

¹² Ibidem, maar nu in mijn vertaling.